

Микола Яцюк
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії і культурології
Харківського національного університету міського господарства
імені О. М. Бекетова

АНТИРЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ І КРИЗОВІ ЯВИЩА В ХАРКІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЕКЗАРХАТУ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У 30-Х РОКАХ ХХ СТ.

У статті розглядається процес інституалізації політичної складової внутрішньоцерковної кризи в Харківській єпархії Українського Екзархату (УЕ) Російської Православної Церкви (РПЦ) у 30-х роках ХХ ст. Автор виділив головні сфери діяльності Православної Церкви, які традиційно склалися протягом багатьох століть її присутності в українських землях. Досліджено, які з них Церква втратила в результаті антирелігійної політики комуністичної влади. Це, на думку автора, й спричинило глибокі кризові явища в українському православ'ї. Зазначено, що у 30-х роках ХХ ст. в українських землях політикою більшовиків було започатковано докорінні зміни у всіх сферах життя. В релігійному середовищі особливої гостроти набула антирелігійна політика комуністичної влади. Антирелігійна політика в радянській Україні 30-х років ХХ ст. провокувала появу численних конфліктів на релігійному ґрунті. Автор статті стверджує, що органи радянської влади свідомо йшли на загострення конфліктів з церковно-релігійним середовищем, нівелюючи і придушуючи невдоволення православних вірян антирелігійними заходами за допомогою потужного і безпощадного апарату насильства тоталітарної держави. Проаналізувавши суспільно-політичну ситуацію в УРСР, автор дійшов висновку, що коріння появи і розвитку кризових явищ в середині Українського Екзархату РПЦ знаходилось у позбавленні Церкви впливу на культурно-ідеологічну, соціально-економічну, публічно-правову й політичну сфери діяльності. УЕ постійно зазнавав руйнівних впливів і неприхованого

тиску з боку політичних і каральних органів комуністичної влади. До війни проти Церкви долучились партійні, профспілкові, а також молодіжні організації. Радянська влада прийняла низку законів, якими юридично закріплювала за собою право проводити антирелігійну політику. Проілюстровано, що у цей період під постійним спостереженням і тиском перебували не тільки священнослужителі УЄ РПЦ, а й віруючі громадяни республіки. Залучивши численні архівні документи, автор статті показав, що у 30-х роках ХХ ст. одним з основних елементів цілеспрямованої політики репресій по відношенню до Церкви було закриття православних храмів, каплиць, церковних недільних шкіл, храмових бібліотек тощо. З метою демонстрації фальшивого народовладдя сталінський режим змушував збирати підписи так званих небайдужих громадян, які виступали за закриття православних храмів на Харківщині. Чимало першоієрархів Харківської єпархії УЄ РПЦ, священнослужителів, парафіян було репресовано і загинули у сталінських катівнях. Антирелігійна політика радянської влади 30-х років ХХ ст. в УРСР, масові репресії зруйнували Харківську єпархію УЄ РПЦ.

Ключові слова: церква, храми, Харківська єпархія, радянська влада, держава, репресії, криза.

The article deals with the process of institutionalization of the political component of the internal church crisis in the Kharkiv diocese of the Ukrainian Exarchate (UE) of the Russian Orthodox Church (ROC) in the 1930's. The main purpose of the article is to analyze the emergence and development of the crisis in the Ukrainian Exarchate of the Russian Orthodox Church in the 1930's. The author highlights the main areas of activity of the Orthodox Church which have traditionally developed over many centuries of its presence in the Ukrainian lands and which of them were lost by the Church as a result of the anti-religious policy of the communist government. This fact, according to the author, led to deep crisis phenomena in Ukrainian Orthodoxy. It is noted that in the 1930's the Bolsheviks' policy initiated fundamental changes in all spheres of life in the Ukrainian lands. The power of Soviet Ukraine began an ideological war against the Orthodox Church. In the

religious environment, the anti-religious policy of the communist government acquired particular urgency. The anti-religious policy in the Soviet Ukraine in the 1930's provoked the emergence of numerous conflicts on religious grounds. The author argues that the Soviet authorities deliberately pursued a policy of exacerbating the conflicts with the church-religious environment, leveling and suppressing the dissatisfaction of Orthodox believers with anti-religious measures through the powerful and ruthless apparatus of violence of a totalitarian state. Having analyzed the socio-political situation in the Ukrainian SSR, the author came to the conclusion that the roots of the emergence and development of crisis phenomena in the Ukrainian Exarchate of the ROC were in depriving the Church of influence on the cultural-ideological, socio-economic, public-law and political sphere of activity. The UE constantly experienced destructive influences and undisguised pressure from political and punitive bodies of the communist government. Party, trade union, and youth organizations joined the war against the Church. The Soviet government adopted a number of laws that legally enshrined the right to pursue an anti-religious policy. It has been illustrated that during this period, not only the clerics of the UE of the Russian Orthodox Church, but also religious citizens of the republic, were under constant supervision and pressure. Having studied numerous archival documents, the author showed that in the 1930's one of the main elements of a targeted repression policy towards the Church was the closure of Orthodox churches, chapels, church Sunday schools, temple libraries, and the like. In order to demonstrate false democracy, the Stalinist regime compelled to collect the signatures of so-called non-indifferent citizens, who advocated the closure of Orthodox churches in the Kharkiv Region. Many of the First Hierarchs of the Kharkiv Diocese of the UE of the Russian Orthodox Church, clergymen, and parishioners were repressed and killed in the Stalinist torture chambers. The anti-religious policy of the Soviet government in the 1930's in the USSR and mass repressions destroyed the Kharkiv Diocese of the UE of the Russian Orthodox Church. The author concludes that the mass repressions of the Orthodox Church in Kharkiv was a logical implementation of the Bolshevik policy in the religious sphere.

According to its results, the organizational structure of not only the Kharkiv diocese, but the entire Orthodox Church in Ukraine was destroyed. The party and penal organs of the USSR actively engaged in the physical destruction of the confessors of the Orthodox faith.

Key words: church, Kharkiv Diocese, Soviet government, state, repressions, crisis.

Актуальність теми. Харківську єпархію Руської Православної Церкви було засновано у 1799 р. і спочатку мала назву Слобідсько-Українська. Вона охоплювала територію однойменної губернії. До її складу увійшли не тільки землі Слобідсько-Української губернії (з 1835 р. перейменована на Харківську), а й також колишня Нова Сербія, частина області Війська Донського, інші межуючі землі. З 1836 р. єпархія отримала назву Харківська та Охтирська, а з 1946 р. – Харківська і Богодухівська.

Із захопленням більшовиками влади в Україні почалася доба небачених гонінь на Церкву, кульмінація яких співпадає з 20–30-ми роками ХХ ст. Головною метою антирелігійної політики комуністичної влади було повне позбавлення українського православ'я будь-яких впливів на суспільство.

Об'єкт дослідження статті автор визначив Харківську єпархію Українського Екзархату (УЕ) Російською Православною Церквою (РПЦ) у 30-ті роки ХХ ст. Для нас ключовим завданням є визначення складових системної внутрішньоцерковної кризи, яка виникла через перманентний зовнішній ворожий вплив на церковно-православне середовище з боку радянської влади. Через відомі історичні події з 1686 р. доля Православної Церкви України стала тісно пов'язана з Російською Православною Церквою. Автор свідомо залучив для написання статті в тому числі й російські історико-православні джерела.

Історіографія проблеми. Сучасна українська історіографія накопила порівняно невелику кількість наукових праць з історії Харківської єпархії УЕ РПЦ доби сталінського терору. Це здебільшого загальні праці з історії Харківської єпархії. Наприклад, “История Харьковской епархии (1880–1988)” за авторством М. Матвієнко [5]. У ній подано широкий фактологічний матеріал про етапи становлення Харківської єпархії. Період 30-х років складає лише

частину наукового нарису. Він написаний з наведенням деяких цифр про стан Церкви в Україні й Харківщині. Автор обмежується описом подій, залишаючи поза увагою аналіз церковно-державних відносин. У 1996, 1999 роках опубліковано “Сборники служб и акафистов” митрополита Харківського і Богодухівського Никодима [9]. Владика Никодим наводить цікавий історичний матеріал про долю харківських архієреїв, священників під час сталінських репресій 30-х років, який базується на архівних документах, мемуарах свідків тих подій. У 2009 р. архієпископ Ізюмський Онуфрій опублікував узагальнюючу працю “История Харьковской епархии 1799–2003” [2]. Дослідник зібрав великий фактичний матеріал, численні світлини, що робить дане видання доволі презентабельним. Однак, на жаль, відсутній історико-аналітичний компонент, який дозволив би чітко уявити певні досягнення в розвитку Харківської єпархії, а також побачити безпосередній вплив суспільно-політичних процесів на церковне життя.

На наш погляд, історія Харківської єпархії даного етапу потребує докладної уваги. Недостатня вивченість церковного життя у 30-ті роки на Харківщині, певний брак історичних, статистичних, політологічних і релігієзнавчих узагальнень спонукали автора до написання цієї статті. Ми усвідомлюємо, що вона є лише спробою окреслити принципово важливі моменти трагічного життя Харківської єпархії УЄ РПЦ у 30-ті роки ХХ ст.

Джерельна база дослідження. Джерельною основою даного дослідження є документи Центрального державного архіву вищих органів влади України, Державного архіву Харківської області, Архіву УСБУ по Харківській області.

Виклад основного матеріалу. У 30-х роках ХХ ст. в СРСР відбувалися докорінні зміни в усіх сферах життя країни. В УРСР, яка була серед засновниць нової комуністичної супердержави, у цей час відбувалася масштабна реорганізація сільського господарства (насильницька колективізація, розкуркулення), а також індустріалізація, яка спричинила не тільки гігантські зміни в системі промислового виробництва, а й структурні модифікації соціального складу населення республіки. В радянській Україні ці

трансформації супроводжувалися масовими політичними репресіями, голодомором 1932–1933 рр.

У 30-х роках радянська влада з новою силою продовжила фізичне знищення українського православ'я. За деякими даними розмах гонінь на Православну Церкву в УРСР був навіть більшим, ніж в БРСР та РРСФР. Д. Поспеловський наводить цифри, за якими наприкінці 1936 р. відсоток діючих культових споруд в Україні від дореволюційного складав 9%, в БРСР – 11%, в РРСФР – 35% [11, с. 168].

Внутрішньоцерковна криза 30-х років мала чітко означене політичне коріння. Ця криза постійно провокувалася відповідною політикою радянської влади щодо УЄ РПЦ. Як відомо, Православна Церква в Російській імперії була невід'ємною складовою частиною політичної, економічної, культурної та релігійної систем. У радянський період Православна Церква в Україні як одна з фундаментальних основ життєдіяльності попередньої держави і суспільства абсолютно не вписувалася до нової системи координат, передусім, до політичної системи соціалістичної країни. Якщо виходити з твердження відомого американського політолога ХХ ст. Р. Даля про те, що сутність політичної системи будь-якої країни полягає в регламентації поведінки її громадян, то стає зрозумілим прагнення більшовиків знищити українське православ'я як найбільшого й найнебезпечнішого конкурента у боротьбі за свідомість і життєвий вибір людей.

Український Екзархат опинився на передовій цієї боротьби за об'єктивних причин, що не залежали від нього. Дійсно, політична влада знаходилась у руках більшовиків, які будували нову країну згідно зі своїми класовим, соціальним, культурним та іншими пріоритетами. На наш погляд, політична система СРСР 30-х років формувала такий вектор політичних дій, в тому числі й щодо УЄ РПЦ, за якого рішення представників влади, поведінка окремих політичних груп не тільки не сприяли підтриманню балансу і стабільності політичної системи Радянського Союзу, а, навпаки, провокували конфліктні ситуації різного походження й різних рівнів. Нівелювати ці наявні перекося в суспільно-

політичній, культурній і релігійній сферах вдавалося за допомогою потужного, нещадного апарату насильства тоталітарної держави.

Д. Поспеловський стверджує, що неможливо до кінця зрозуміти трагедію Православної Церкви у ХХ ст., обмежуючись лише її постреволуційною історією (від 1917 р.). Він закликає поглянути в її сиву історію, передусім, історію взаємовідносин Православної Церкви і держави [11, с. 5]. У цьому разі, на нашу думку, потрібно визначити ті головні сфери діяльності Церкви, які вона для себе обрала під час складних стосунків із державною владою і суспільством протягом багатьох століть. Відомий російський історик Я. Щапов вважає, що Православна Церква з моменту своєї появи в землях східних слов'ян зосередилася на літургійній (культовій), культурно-ідеологічній, соціально-економічній, публічно-правовій, адміністративно-управлінській і політичній формах діяльності [15, с. 4-5]. Візьмемо на себе сміливість стверджувати, що зазначений стан державно-церковних відносин в українських радянських землях проіснував до відповідного декрету РНК РРСФР від 23 січня 1918 р. “Про відділення церкви від держави і школи від церкви”.

УЕ РПЦ як неполітична організація будував свої тривалі й складні відносини з державою за зрозумілою для нього системою: доктриною цезарепапізму. Своєю антирелігійною політикою більшовики відкинули цю модель державно-церковних відносин. Не запропонувавши замість цього нічого, вони стали на шлях тотального знищення УЕ РПЦ. Беручи до уваги зазначене вище, можна окреслити ті головні складові внутрішньоцерковної кризи, з якими він стикнувся у 30-х роках ХХ ст.

Аналіз цієї історичної доби засвідчує, Український Екзархат було повністю позбавлено впливу на культурно-ідеологічну, соціально-економічну, публічно-правову й політичну сфери діяльності в УРСР. Це, в свою чергу, обумовило законодавчо-правову, політичну, культурно-ідеологічну складові внутрішньоцерковної кризи. За УЕ РПЦ частково залишилася адміністративно-управлінська і культова сфери діяльності. Проте вони були суттєво зменшені, постійно зазнавали втручання і відчували тиск з боку радянських органів влади.

До того ж, в українському православ'ї у 20–30-х роках не було єдності. Дана обставина дає можливість назвати ще й адміністративно-управлінську і культову складові внутрішньоцерковної кризи того часу.

На законодавчо-правовому рівні внутрішньоцерковна криза була обумовлена прийняттям юридичної бази проведення антирелігійної політики в УРСР зазначеного періоду. 8 квітня 1929 р. вийшла Постанова ВЦВК і РНК “Про релігійні об'єднання” [12, с. 250–261]. Цей документ можна вважати за відправну точку початку гонінь на УЄ РПЦ у 30-ті роки. Згадана Постанова юридично оформила цілеспрямовану політику радянської влади зі знищення релігії, закриттю храмів, масовому переслідуванні священників і вірян у 30-ті роки.

В УРСР на початку 30-х років під керівництвом КП(б)У, органів НКВС розгорнувся рішучий наступ на Православну Церкву. В республіці на боротьбу було мобілізовано партійні, профспілкові й молодіжні організації, будинки культури, виробничі комітети. Слідом за Постановою ВЦВК і РНК “Про релігійні об'єднання” місцеві органи влади видавали вже свої постанови і розпорядження, спрямовані на знищення УЄ РПЦ в УРСР. Звертає на себе і той факт, що до червня 1934 р. Харків був столицею радянської України. Тут ухвалювалися ключові рішення для всіх сфер життєдіяльності УРСР. Харківська єпархія була першою, яка в повній мірі відчувала на собі всі антирелігійні рішення комуністичної влади.

Як прояв радянського народовладдя в республіці поширився рух зі збору підписів за закриття храмів [6, с. 10]. На цій підставі в Харківській області Ізюмський окружний виконком вирішив закрити 10 церков УЄ РПЦ [3, ф. 1639, оп. 1, спр. 252, арк. 3, 118–119, 135–136, 291].

Для збору подібного роду підписів використовувались, наприклад, кампанії з виборів депутатів до радянських органів влади. На загальних зборах трудових колективів, на засіданнях партійних, профспілкових і громадських організацій ухвалювалися відповідні постанови, які видавалися як народні вимоги щодо закриття православних храмів. Ці вимоги негайно вносилися до

наказів виборців кандидатам у депутати. Такі акції набули настільки масштабного розмаху, що ідею закрити у Харкові Новотроїцьку і Кирило-Мефодіївську церкви підтримали 27508 виборців на 32-х виборчих дільницях [3, ф. 1639, оп. 1, спр. 252, арк. 4]. Тогочасні документи свідчать, що радянська влада здійснювала надзвичайно сильний тиск на громадян. Мета – отримання бажаного результату високих показників антирелігійних уподобань українського населення [14, оп. 5, спр. 155, ч. 2, арк. 117]. Д. Поспеловський наводить такі факти: “Навіть у 1937–1940 рр. ватажки радянського атеїзму вважали, що кількість вірян складає від 80 до 90 млн., тобто від 45 до 50 % всього населення” [11, с. 166].

Політична складова тісно пов’язана з законодавчо-правовою складовою внутрішньоцерковної кризи. Одна обумовлювала іншу. Звертає на себе той факт, що у 20-ті роки радянські органи влади хоч якось намагалися пояснювати свої репресивні дії по відношенню до УЄ РПЦ. На початку ж 30-х років зі священниками і вірянами нами взагалі не рахувалися. У 1932 р. було проголошено так звану “безбожну п’ятирічку”. Гигантоманія сталінського керівництва відбилася не тільки на економіці СРСР, а й на релігійному житті. Так, до 1936 р. планувалося закрити всі церкви, а до 1937 р. зробити все, щоб у країні ім’я Бога взагалі не згадували.

У 30-ті роки в Харківській єпархії масово закривалися храми. Їхнє закриття і знищення відбувалося після відповідного політичного рішення комуністичної влади. Так, 3 лютого 1930 р. на засіданні Харківського окружного виконкому було ухвалено рішення про закриття шести православних храмів Харкова: Успенського кафедрального собору, Миколаївського собору, Пантелеймонівського храму та інших [3, ф. Р-845, оп. 3, спр. 3026, арк. 104].

На закритті православні храми очікувала сумна доля. Чимало з них було просто зруйновано. Церква назавжди втратила такі шедеври православної архітектури української Слобожанщини, як Свято-Преображенський, Свято-Духовський храми Харкова, каплиця на майдані біля Південного вокзалу,

Різдво-Іоанно-Предтеченська церква с. Нижня Озерянка Харківського району, храм Спасителя в с. Борки Змієвського району.

Деякі храми радянська влада передавала закладам культури, громадським організаціям, засобам масової інформації. Наприклад, Свято-Покровський чоловічий монастир, який тривалий час був резиденцією харківських церковних ієрархів, віддали під музей. Свято-Миколаївську церкву Красного Кута Харківського округу перетворили у театр, Свято-Вознесенська церква Липового Гаю стала радіоточкою, Костянтино-Оленівський храм віддано редакції газети “Радянське село” [3, ф. 3858, оп. 3, спр. 311, арк. 5-6]. У 1930 р. Харківський окружний виконком розглянув клопотання “Союзу воявоєничих безбожників” щодо закриття Благовіщенської і Різдвяної церков із метою створення в них музею революції [3, ф. Р-408, оп. 4, спр. 1405, арк. 26].

У цей період здійснювалася ще одна велика антирелігійна кампанія, яка повністю вписувалася в загальну картину знищення УЕ РПЦ. Мова йде про зняття церковних дзвонів. Вона проходила за безпосереднім керівництвом органів НКВС УРСР [14, оп. 20, спр. 52, ч. 2, арк. 54]. Політичний підтекст цієї акції був очевидним: радянська влада боялася народного гніву і намагалася зняттям дзвонів попередити потенційно можливі випадки скликання людей для опору. Уже 3 січня 1930 р. Харківський окружний виконком доручив окружному відділу НКВС і Міськраді розробити конкретні заходи щодо реалізації цієї антирелігійної кампанії. 1 лютого 1930 р. із чотирьох храмів Харківської єпархії було знято дзвони. Це Свято-Троїцький, Свято-Пантелеймонівський, Свято-Михайлівський і Свято-Вознесенський храми [3, ф. Р-845, оп. 3, спр. 3026, арк. 32, 81, 84, 110]. Не дивлячись на окремі випадки спротиву вірян, поступово дзвони зняли з більшості церков Харківщини [3, ф. Р-946, оп. 3, спр. 99, арк. 9]. У цей же час спалювалися тисячі ікон, богослужбові книги, а коштовне церковне начиння грабувалося або переплавлялося на лом.

Автор даної статті зібрав відповідну статистику динаміки чисельності храмів у Харківській єпархії з моменту її заснування й до кінця 30-х років

XX ст. На 1799 р., рік утворення єпархії, до неї увійшло 673 церкви [13]. У 1890 р. в Харківській єпархії налічувалося вже 842 храми [5, с. 29]. Говорячи про успіхи Харківської єпархії, митрополит Харківський і Богодухівський Никодим у 1999 р. зазначав: “До столітнього ювілею вона підійшла з вражаючими результатами – 930 храмів, а при них 816 шкіл, 777 храмових бібліотек, 16 богаділень!” [8]. Як відомо, у 1897 р. було проведено перший перепис населення Російської імперії. У Харківській губернії зафіксовано наступні результати: з 2492308 чол. населення 343077 (93,39%) містян і 2109205 (99,26%) волосних мешканців складали православні [10, т. 47, с. 13]. У 1912 р. в Харківській єпархії налічувалося 952 церкви й 75 каплиць [13]. У 1937 р. на момент призначення на харківську кафедру архієпископа Олександра діючими залишалися 14 церков [5, с. 71]. Поступово і ці храми було закрито радянською владою. На початку Великої Вітчизняної війни у вірян Харківської єпархії відновленої у 1939 р. автономної УПЦ залишався лише один храм. Це церква Казанської ікони Божої Матері, що на Лисій горі. Проте навіть її віряни УПЦ змушені були ділити з “обновлінцями”. Справа в тому, що після закриття 20 квітня 1939 р. Трьохсвятительської церкви, яка належала «обновлінцям», останні з дозволу влади перейшли у Казанський храм. Вони зайняли правий приділ преподобного Серафима Саровського. Віряни УПЦ відділилися від них цегляним муром, який простояв до 1942 р., коли храм повністю передано УПЦ [5, с. 75].

У 30-ті роки з новою силою поновилися масові репресії. Вони повністю зруйнували раніше існувавшу Харківську єпархію УЕ РПЦ. 5 грудня 1936 р. Надзвичайний VIII З’їзд Рад СРСР затвердив нову Конституцію країни. Надія на те, що з її ухваленням припиняться репресії, відкриється шлях до лібералізації суспільно-політичного життя, не виправдалися. Після її публікації почався нечуваний розгул сталінського терору.

У цей страшний період історії Харківської єпархії Українського Екзархату з’явилося чимало владик-мучеників за віру: митрополит Костянтин (Д’яков), архієпископ Сергій (Гришин), митрополит Анатолій (Грисюк), архієпископ

Інокентій (Летяєв), архієпископ Інокентій (Тихонов), архієпископ Олександр (Петровський). Митрополит Костянтин (Д'яков) і архієпископ Олександр (Петровський) зараховані до сонму святих. Через відсутність першоієрархів з 1938 до 1941 рік харківська кафедра звалася “вдовуючою”.

Владика Костянтин (Д'яков), який на початку 1935 р. став митрополитом Київським, покинув харківську кафедру і переїхав до столиці УРСР. Він тяжко хворів на діабет, тому з 16 вересня 1937 р. вже не правив. 29 жовтня 1937 р. його було заарештовано у Харкові і доправлено до Києва. Незабаром, 10 листопада, він помер в одній з київських в'язниць. Офіційна причина – “атеросклероз мозку” [4, с. 254]. Насправді митрополит Костянтин загинув від численних побоїв, але так і не підписав сфальсифікованого зізнання своєї “провини”. Його тіло було викинуто в яму, де ховали інші трупи жертв НКВС. Один з вірян, який працював у в'язниці, впізнав архіпастиря і таємно вивіз його тіло для гідного поховання. Священномученика Костянтина, митрополита Київського, Екзарха України було поховано в архієрейському вбранні на Лук'янівському цвинтарі [2, с. 125]. Згідно з жовтневою 1993 р. Постановою Священного Синоду УПЦ митрополита Костянтина прославлено як священномученика [7, с. 297].

Останнім довоєнним правлячим архієреєм Харківської єпархії був архієпископ Олександр (Петровський). Він прийшов на харківську кафедру у страшний 1937 р. Уже наприкінці 1938 р. його було заарештовано за черговим наклепом, що він начебто є польським шпигуном. 24 травня 1940 р. він загинув як мученик за віру у Холодногірській в'язниці Харкова. За допомогою близьких владики Олександра його тіло вдалося вивезти з моргу тюремної лікарні й гідно поховати на Залютинському цвинтарі Харкова. За клопотанням митрополита Харківського і Богодухівського Никодима у 1993 р. Постановою Священного Синоду УПЦ архієпископа Олександра (Петровського) прославлено як священномученика.

НКВС практикував як індивідуальні, так і колективні арешти священників і вірян. Так, 9 листопада 1937 р. у повному складі було заарештовано, а потім

страчено весь клір храму Казанської ікони Божої Матері [1, спр. № 1019886, арк. 117]. 16 лютого 1938 р. заарештовано і 15 квітня 1939 р. засуджено до розстрілу десять священників, ченців і мирян [1, спр. № 024604, арк. 146].

Таким чином, інституалізація політичного чинника внутрішньоцерковної кризи в Харківській єпархії УЄ РПЦ відбулася за об'єктивних суспільно-політичних причин, що мали місце в УРСР у 30-ті роки ХХ ст. Масові гоніння на Православну Церкву на Харківщині були логічною реалізацією більшовицької політики в релігійній сфері. За її результатами зруйновано організаційну структуру не тільки Харківської єпархії, а й всієї Православної Церкви в Україні. Партійні й карні органи СРСР активно займалися фізичним знищенням сповідників православної віри. Законодавчо-правова і, власне, сама політична складові внутрішньоцерковної кризи чітко акцентують ті причинно-наслідні зв'язки, які формували загальний клімат суспільно-політичного, православно-релігійного сегментів державного й громадянського життя в СРСР і УРСР. Внутрішня логіка розвитку тоталітарних тенденцій в Радянському Союзі даного періоду вимагала від радянської влади максимальної монополізації на одноосібне право володіння абсолютною істиною. Православна Церква за таких обставин була не тільки конкурентом, а й прямою загрозою для пануючої комуністичної релігії.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Архів УСБУ по Харківській області. Карні справи зі звинувачення Браїловського Ф. О., Олексієва І. І., Дьомочкіна М. Ф. та ін. Карні справи зі звинувачення Красовського М. С., Ординця Ф. М., Слюсарєва А. Н. та ін.*
2. *Архиепископ Изюмский Онуфрий (Легкий). История Харьковской епархии 1799-2003. Харьков: "Майдан", 2009. 556 с.*
3. *Державний архів Харківської області (ДАХО).*
4. *Константин (Дьяков Константин Григорьевич). Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков: "Майдан", 2009. 564 с.*
5. *Матвеев М. История Харьковской епархии (1880–1988). Харьков: Б. и., 1999. 227 с.*

6. Самар А. Колокольный звон и миллионы //Наука и религия. 1977. № 3. С. 8–18.

7. Никодим (Руснак), митрополит. Житие новопрославленного священномученика Константина (Дьякова), Экзарха Украины. Харьков: Изд-во Харьковского Епархиального Управления УПЦ, 1999. 676 с.

8. Никодим (Руснак), митрополит Харьковский. Вечнозеленая ветвь Православия //Звезда Рождества. № 54. URL: <http://www.pravoslavuye.org.ua/articles/zr/54.html> (дата звернення 10.02.2019)

9. Никодим (Руснак), митрополит. Сборник служб и акафистов. Харьков: Изд-во Харьковского Епархиального Управления УПЦ, 1999. 687 с.

10. Первая всеобщая перепись населения в Российской империи 1897 г. Харьковская губерния. СПб: Изд. Центр. Стат. Ком. М-во внут. дел, 1903. в 89 т. Т. 47. 42 с.

11. Поспеловский Д. В. Русская Православная Церковь в XX веке. Москва: “Республика”, 1995. 511 с.

12. Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941. Документы и фотоматериалы. Москва: Издательство Библейско-Богословского Института св. апостола Андрея, 1996. 352 с.

13. Харьковская епархия. Статистика. URL: <http://www.drevo-info.ru/articles/10019.html> (дата звернення 12.02.2019)

14. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО). Ф. 1.

15. Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. Москва: Наука, 1989. 233 с.

REFERENCES

1. Arkhiv SBU po Kharkivs'kiy oblasti. Karni spravy zi zvynuvachennyya Brailovs'koho F. O., Oleksiyeva I. I., D'omochkina M. F. ta in. Karni spravy zi zvynuvachennyya Krasovs'koho M. S., Ordynsya F. M., Slyusareva A. N. ta in.

2. Arkhyepyskop Yzyumskyy Onufryy (Lehkyy). (2009). Ystoryyya Khar'kovskoy eparkhyy 1799-2003. Khar'kov: “Maydan”. [in Russian].

3. *Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti (DAKHO)*.
4. *Konstantyn (D'yakov Konstantyn Hryhor'evych)*. (2009). *Pravoslavnaya éntsyklopedyya Khar'kovshchyny*. Khar'kov: "Maydan". [in Russian].
5. *Matveenko M.* (1999). *Ystoryya Khar'kovskoy eparkhyi*. (1880–1988) Khar'kov: B. y. [in Russian].
6. *Samar A.* (1977). *Kolokol'nyy zvon y myllyony*. *Nauka y relyhyia*, (3), 8–18. [in Ukrainian].
7. *Nykodym (Rusnak), mytropolyt.* (1999). *Zhytye novoproslavlennoho svyashchennomuchenyka Konstantyna (D'yakova), Ékzarkha Ukrayny*. Khar'kov: *Yzd-vo Khar'kovskoho Eparkhyal'noho Upravlenyya UPTS*. [in Russian].
8. *Nykodym (Rusnak), mytropolyt Khar'kovskyy*. *Vechozelenaya vetv' Pravoslavyya*. *Zvezda Rozhdestva*. № 54. URL: <http://www.pravoslavye.org.ua/articles/zr/54.html> (data zvernennyya 10.02.2019). [in Russian].
9. *Nykodym (Rusnak), mytropolyt.* (1999) *Sbornyk sluzhb y akafystov*. Khar'kov: *Yzd-vo Khar'kovskoho Eparkhyal'noho Upravlenyya UPTS*. 687 s. [in Russian].
10. *Pervaya vseobshchaya perepys' naselenyya v Rossyyskoy ymperyy 1897 h. Khar'kovskaya hubernyya*. (1903) (T. 47). SPb: *Yzd. Tsent. Stat. Kom. M-vo vnut. del. v 89 t.* [in Russian].
11. *Pospelovskyy D. V.* (1995). *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov' v XX veke*. Moskva: "Respublyka". [in Russian].
12. *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov' y kommunystycheskoe hosudarstvo. 1917-1941. Dokumenty y fotomateryyaly*. (1996). Moskva: *Yzdatel'stvo Bybleysko-Bohoslovskoho Ynstytuta sv. apostola Andreyana*. [in Russian].
13. *Khar'kovskaya eparkhyia*. *Statystyka*. URL: <http://www.drevo-info.ru/articles/10019.html> (data zvernennyya 12.02.2019). [in Russian].
14. *Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrayiny (TSDAVO)*. F. 1.
15. *Shchapov YA. N.* (1989). *Hosudarstvo y tserkov' Drevney Rusy X–XIII vv.* Moskva: Nauka. [in Russian].